

אנדרוגינוס

א. הגדרת המושג

אנדרוגינוס היא מילה יוונית המורכבת משתי מילים: אנדרוס = גבר, גינא = אשה. המונח המקביל לאנדרוגינוס הוא הרמפרודיטיזם, שאף היא מילה יוונית, שהתקבלה בלשונות המודרניות לתיאור אדם המכיל בקרבו איברי רבייה של זכר ושל נקבה. מקור השם הזה שייך למיתולוגיה היוונית¹.

בחז"ל ובהלכה משמש רק המונח אנדרוגינוס לתיאור המצב הנידון, וייתכן שהמונח הרמפרודיטיזם נדחה משמוש בגלל מקורו המיתולוגי-אלילי.

ב. רקע מדעי

כללי – אנדרוגינוס הוא אחת הצורות של "מין מטושטש", או "מין דו-כיווני", היינו מצב שבו המין איננו מוגדר ו/או איננו מלא. הסטיות בהתפתחות המינית הן רבות ומגוונות, הן בצורתן החיצונית, והן בסיבות שגרמו לכך. חלק מהסטיות ניתנות לזיהוי כבר בשלבים הראשונים של החיים, וחלק מהן מתגלות ומתבררות רק בגיל מאוחר יותר, ובעיקר בתקופת ההתבגרות.

י. והטעם משום קרא כדכתיב, או משום שכתוב זה מיותר ולא בא אלא למעט (גמ' שם). [111] רמב"ם חגיגה ב ד. וראה מאירי חגיגה ב א. [112] תוס' חגיגה ב ב ד"ה שומע. ונחלקו האחרונים בטעמם: ראה טורי אבן באבני שהם, ג א, ומנ"ח מ' פח. [1] ראה אנציקלופדיה עברית, ע' הרמפרודיטיזם. שמות נוספים למצבים כאלו בספרות הרפואית

הקרבת המנחה לא היתה אילמת, ואחר כך קודם השתיה נעשתה אילמת, משקים אותה¹⁰⁶.

אילם, אם אשתו סוטה, אינה שותה, שכן הוקשה האשה לאיש¹⁰⁷, ולכן כל מום המעכב בה מעכב בו, וכשם שאילמת אינה שותה, כך האילם אינו משקה¹⁰⁸.

בן סורר ומורה – אביו או אמו של בן סורר ומורה שהיו אילמים, אין הבן נעשה סורר ומורה על ידם, שנאמר: 'ואמרו אל זקני עירו'¹⁰⁹, ולא אילמים¹¹⁰.

קרבן חגיגה – יש שפסקו, שאילם שפטור, כמו שפטור ממצות ראייה¹¹¹; ויש שפסקו, שאילם חייב בחגיגה¹¹².

אם – ראה ערך הורים

אמהות – ראה ערך הפרייה מלאכותית

אמירת אמת לחולה – ראה ערך גלוי מידע לחולה

הטעם אי משום דצריך לקיים מקרא כדכתיב, או משום שאינה יכולה לקבל השבועה שהכהן משביעה. וראה שו"ת שבות יעקב ח"א סי' קנו, תומים סי' צו סק"ה, שו"ת הרי"ם מגור חיו"ד סי' יג – למה אינה יכולה לקבל השבועה בכתב. [106] מנ"ח מ' שסו. [107] סוטה כא ז. [108] סוטה כז ב; רמב"ם שם. [109] דברים כא ב. [110] סנהדרין עא א; רמב"ם ממרים ז

להתפתחות הזכר נמצא על הזרוע הקצרה של כרומוזום Y, אך האתר המדויק האחראי להיווצרות האשך, ולשרשרת היצירה המלאה של הזכר טרם אופיין בוודאות⁴. לעומת זאת, כאשר אין כרומוזום Y, היינו כאשר המרכיב התורשתי הוא XX, לא מתפתחים אשכים, ולכן לא מופרשים ההורמונים הזכריים, ולכן מתפתחים האיברים הנקביים הבסיסיים, והגוף יראה נקבה.

במקרים לא-תקינים נוצרים או נשארים צירופים שונים של ביטויים זכריים ונקביים, והם הקובעים את הצורות השונות של אנדרוגיניות.

צורות קליניות — מבחינים בין שתי צורות עיקריות של תערובת מינית מורכבת כזו: אנדרוגיניוס אמיתי ואנדרוגיניוס מדומה.

בצורה האמיתית קיימות באותו יצור אנושי גם שחלות וגם אשכים, וכן סימני מין חיצוניים טיפוסיים לשני המינים. בצורה ראשית זו יכולות להיות תת-קבוצות רבות: יש שהתרכובת המינית היא דו-צדדית, כאשר איברי המין הראשוניים (שחלות ואשכים) נמצאים בשני צידי הגוף; יש שהיא חד-צדדית, כאשר בפלג גוף אחד יש איברי מין ראשוניים ומשניים של מין אחד, ובפלג הגוף השני יש איברי מין ראשוניים ומשניים של המין השני; ישנם מצבים חד-צדדיים הפוכים, כאשר בצד אחד של

השכיחות של מצב כזה הוא כ-1 ל-3000 לידות².

סיבות כלליות — שלושה גורמים חשובים בקביעת ההפרעה בהתפתחות המינית: המצב הגנטי, היינו כרומוזומים זכריים (XY) או נקביים (XX); מצב איברי המין הראשוניים, היינו אשכים ושחלות; מצב איברי המין המשניים וסימני המין המשניים, כגון שדיים, פיזור השערות, שינוי הקול, ופצעי בגרות.

התפתחות עוברית — התחלת ההתפתחות המינית הנורמלית היא בשלב העוברי. הכרומוזומים התורשתיים קובעים אם יתפתחו אשכים או שחלות. כל יתר הסימנים החיצוניים, אם זכר או נקבה, מתפתחים בהשפעת ההורמונים המופרשים על ידי האשכים או השחלות, ולכן מכונים אלו בשם איברי המין הראשוניים; כל שאר המאפיינים של המין (מבנה הגוף, השדיים, פיזור השיער, הקול, רחם וחצוצרות, איבר הזכר, הערמונית ושכילי הזרע) הם איברי מין וסימני מין משניים.

בראשית התהוות העובר הוא יכול להתפתח לכל כיוון. אם המרכיב התורשתי שלו מכיל כרומוזום Y, אחראי הוא לפיתוח אשכים (בגיל עוברי של 5-6 שבועות), שהם מצידם מפרישים הורמונים (טסטוסטרון ואנטי-מילריאן) הגורמים להתפתחות מבנה גוף זכרי (החל משבוע 8 להריון), ולהרס המבנים הנקביים הבסיסיים³. המידע הגנטי ההכרחי

נתגלה בשנת 1959 — ראה Jacobs PS and Strong JA, *Nature* 183:302, 1959. Sinclair AH, et al, *Nature* 346:241, 1990; [4]

הם intersex; ambiguous genitalia. Melton L, *Lancet* 357:2110, 2001 [2] הכרומוזום Y כגורם מכריע לקביעת המין [3]

תוארו מקרים בודדים של אנדרוגינוסים פוריים. המשותף לכל הפוריים היו הנתונים הבאים: התחנכו כנקבות, ילדו כנקבות, המין הכרומוזומלי היה נקבי (XX), במקרה אחד ילדה האנדרוגינוסית תשעה ילדים, בעוד שכל השאר ילדו רק ילד אחד, והוא היה זכר בכולם; מתוכם שלושה היו בריאים וחיים, ושלושה מתו סמוך ללידה.⁶

הצורה האמיתית של אנדרוגינוס היא נדירה מאד ובספרות הרפואית תוארו רק כ-400 מקרים⁷. רוב האנדרוגינוסים האמיתיים (75%) התחנכו בתחילה כזכרים דווקא, בגלל הצורה החיצונית של הדקדקן⁸ המוגדל, למרות שמבחינה תפקודית הם יתאימו יותר להיות נקבות⁷.

אנדרוגינוס מדומה מתחלק לנקבי ולזכרי.

הצורה הנקבית היא מצב של נקבה מבחינה כרומוזומלית (XX) וגם מבחינת איברי המין הראשוניים, היינו נוכחות שחלות (וכן רחם ונרתיק) והיעדר אשכים. אכן מתפתחים סימני מין משניים זכריים, המתבטאים בצורה של איבר מין זכרי-מדומה (שהוא למעשה דקדקן מוגדל), חיבור של שפתי הערווה⁹ ליצירה דמוית שק אשכים, ובגיל ההתבגרות מופיע שיעור בפזור זכרי, פצעי בגרות כמו בזכר, והעמקת הקול. בצורה זו, אם כן, מדובר בנקבה מבחינה גנטית ומבחינת איברי המין הראשוניים, אלא שסימני המין

הגוף נמצאים איברי מין ראשוניים של מין אחד ומשניים של המין השני, ולהיפך בפלג הגוף השני; יכול להיות מצב שבו מתפתחים קודם סימני מין אחד, ואחר-כך סימני המין השני; יכול להיות מצב שבו בצד אחד של הגוף נמצאים איברי מין ראשוניים של שני המינים, בעוד שבצד השני יש איברי מין ראשוניים של מין אחד בלבד (או שחלה או אשך); יכול להיות מצב שבו יש חיבור של שחלה עם אשך באותו מקום; יכול להיות מצב שבו יש סימני מין משניים של שני המינים, אך איברי המין הראשוניים חסרים או מנוונים ביותר.

ברוב האנדרוגינוסים מצויים האשכים והשחלות בתוך הבטן, רובם מפתחים שדיים, וכן יש להם דם וסת. אכן, לא תוארו אנדרוגינוסים אמיתיים עם הפרשת תאי זרע. הסיבה היא שהשחלות בדרך-כלל תקינות מבחינת המיקום, המבנה והתיפקוד, בעוד שהאשכים פגומים מאד מבחינת המבנה והתיפקוד, ולרוב גם אינם נמצאים במקום הנכון.

קיימים הבדלים רבים בביטוי הגנטי של האנדרוגינוסים האמיתיים, ואמנם כמחציתם הם מסוג XX (כנקבה רגילה), אך יש כאלו שהם מסוג XY (כזכר רגיל), או עם שילובים שונים של כרומוזומי המין⁵.

מרבית האנדרוגינוסים האמיתיים הם עקרים, אך בספרות הרפואית המודרנית

van Niekerk WA [7]. *Urol* 10:414, 1984
and Retief AE, *Hum Genet* 58:117, 1981
labia [9] .clitoris [8]

.Page DC, et al, *Nature* 346:279, 1990
Hadjiathasiou CG, et al, *J Pediatr* [5]
Minowada S, et al, *Eur* [6] .125:738, 1994

המשניים הם זכריים, ולכן יכולה להיווצר טעות בזיהוי המין בגיל הרך, עם חינוך והתייחסות כאל זכר. הסיבה השכיחה ביותר לצורה זו היא הפרפליזיה של בלוטות רום-הכליה¹⁰, והפרשת הורמונים זכריים (=אדרינרגיים) בכמות רבה. דבר זה גורם להתפתחות סימני המין המשניים בצורה זכרית. סיבות אחרות הן: לקיחת תרופות הורמונליות (אנדרוגניות) על ידי האם בזמן ההריון, אשר חודרים לרקמת העובר ומפתחים בו סימני מין משניים זכריים; גידולים אמיתיים בבלוטות רום-הכליה, הגורמים להפרשת-יתר של הורמוני-מין זכריים.

בצורה הזכרית מכיל אדם זה אשכים נגבר, אך גם חלקים ממערכת המין הנקבית. הכרומוזום התורשתי הוא זכרי (XY), ובשלב העוברי אמנם התפתחו אשכים, אלא שהתפתחותם היתה לקויה מבחינת תפקודם ההורמונלי, ולכן לא התפתח זכר מלא. בהתאם לשלב העצירה ההתפתחותית יהיו חלקים נקביים במידה גדולה יותר או קטנה יותר. באופן חיצוני יכולים איברי המין להיראות כזכריים, כנקביים או כבלתי-מוגדרים: היינו, שק האשכים יכול להיות שלם ואיבר המין הזכרי גדול, כך שהצורה החיצונית נראית זכרית; שק האשכים יכול להיות קטן וחצוי ואיבר המין הזכרי קטן, כך שיראה כנקבה. סימני המין המשניים יכולים להיות כמו זכר או כמו נקבה. בשלבים מוקדמים לאחר הלידה יכול היילוד להיראות כנקבה, למרות שבעצם מינו

התורשתי הוא זכר, וגם יש לו אשכים כזכר, אלא שאין ההורמונים פועלים כזכר, ולכן הוא יראה חיצונית כנקבה. בצורה זו, אם כן, קיימת תערובת של רקמות איברי מין משניים, גם זכריים וגם נקביים; המין הגנטי הוא זכר, אך הצורה החיצונית היא נקבה; האשכים לרוב נמצאים בתוך הבטן, וקיים חשש להתפתחות תהליכים ממאירים באשכים הללו. מבחינה חינוכית ופסיכולוגית מגדלים בדרך כלל יילוד כזה כנקבה, אבל בהתבגרותו כמובן לא יופיע מחזור, והבירור הרפואי בשלב זה יגלה שמדובר בזכר. קיימות סיבות אחדות לכלל התיסמונות הללו: פגמים שונים בייצור ההורמון הזכרי (=טסטוסטרון); יצירה תקינה של טסטוסטרון, אך חוסר תגובה נכונה של איברי המטרה להורמון זה; פגם בייצור איברי המין הראשוניים בשלבים עובריים שונים. נוכחות אשכים, הניתנים למישוש, בשק האשכים או בתעלת המפשעה, הוא סימן חשוב לזכרותו, המלאה או החלקית, של היילוד. יש להדגיש, שבחלק מהמקרים לא תתגלה ההפרעה בקביעת המין אלא בילדות מאוחרת, וכינתיים גדל והתחנך הילד כמין מסויים, שבהמשך יתגלה כטעות מצערת¹¹.

ג. היחס של חז"ל לאנדרוגינז

אנדרוגינז במקרא — חז"ל דנו באריכות ובהרחבה במהותו ובפרטי דיניו של האנדרוגינז, ואף על פי כן לא מצינו בתלמוד תיאור של אדם כזה, פרט לדרשת

להיות גם חסר של אנוימים אחרים. [11] על שיטות האיבחון והבירור הרפואי — ראה

[10] adrenal glands. הסיבה השכיחה ביותר היא חסר האנזים 12-hydroxylase, אך יכול

המדרש: "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון אנדרוגיניוס בראו, הדא הוא דכתיב 'זכר ונקבה בראם'¹².

ד. תיאור האנדרוגיניוס וגדרו בהלכה¹⁶

בהלכה מצינו תיאור של אנדרוגיניוס אמיתי: "מי שיש לו איבר זכרות ואיבר נקבות הוא הנקרא אנדרוגיניוס, והוא ספק אם זכר אם נקבה, ואין לו סימן שיוודע בו אם הוא זכר ודאי אם היא נקבה ודאי לעולם"¹⁷.

אנדרוגיניוס בחז"ל ובפוסקים – חז"ל הקדישו פרק שלם במשנה¹³ לפירוט דיני אנדרוגיניוס, אם כי בוודאי תנא ושייר עוד דינים רבים, כפי שיובאו להלן. בדברי הפוסקים יש הרחבה רבה של הלכות אנדרוגיניוס (ראה להלן), וכן הובאו תיאורים של אנשים כאלו¹⁴.

דיני אנדרוגיניוס חלקי ומדומה בצורותיו השונות (ראה לעיל בחלק המדעי) לא נתפרשו. יש מי שכתב לחלק בין מצב שנראה באופן חיצוני יותר כזכר או כנקבה¹⁸; יש מי שכתב, שאין לחלק בין האנדרוגיניוסים השונים¹⁹; ויש מי שכתב, שאנדרוגיניוס מדומה שיש לו איברי נקבה, גיד הנראה כמו בזכר, ואין לו אשכים, אין דינו כאנדרוגיניוס, אלא דינו

זכויות וחובות – האנדרוגיניוס נחשב לאדם מלא עם זכויות וחובות: חייב בכל המצוות (ראה להלן); חייבים על מכתו, על קללתו, ועל נזקיו, וההורגו שוגג גולה ומזיד נהרג (ראה להלן).

יחס העמים הקדמונים – לעמים הקדמונים היו חוקים שדרשו להמית את

פעמים אופן האנדרוגיניוס". וראה עוד במחזיק ברכה סי' נה; שו"ת מהר"ם שיק חאו"ח סי' לב. [15] ראה בספרו של פרויס, בתרגומו של רוזנר, עמ' 227 הע' 527. וראה עוד בחזו"א יו"ד סי' קטז אות א. [16] ראה הגדרות ופרטי דינים רבים בספר: ע. בן אפרים, דור תהפוכות, תשס"ד. [17] רמב"ם אישות ב כד; טור אהע"ז סי' קעב; ובערוך ע' אנדרוגיניוס – אדם שיש לו ערות זכר ונקבה. ובפיהמ"ש לרמב"ם בכורים א ה, אנדרוגיניוס מי שיש לו אברי הזרע הידועים לזכר ולנקבה והערבים קורין אותו בנתי. וראה יבמות פג ב: 'זאת זכר לא תשכב משכבי אשה' (ויקרא יח כב), אי זהו זכר שיש בו שני משכבות, הוי אומר זה אנדרוגיניוס. [18] שו"ת רמ"ע מפאנו סי' קל. [19] מחצית השקל סי' תקפ"ט סק"ב; הגרי"ש אלישיב, בשבילי הרפואה, ב, תשל"ט עמ' טו-יח, ובשו"ת קובץ תשובות סי' קנב, אלא שלא

American Academy of Pediatrics, *Pediatrics* 106:138, 2000. [12] ראה בראשית רבה ח א; ויקרא רבה יד א; תנחומא תוריע א. וראה הערת פרלמן למדרש הרפואה, ח"ג פ"ו אות צב. וראה גם ברכות טא א. [13] מס' בכורים פ"ד, שהוא הפרק האחרון בסדר זרעים. פרק זה במבנהו ובצורתו שייך לסוף פ"ב בכורים, אחרי דיני הכוי, ואכן בתוספתא בכורים פ"ב הוא נמצא שם. יש הסבורים, שפרק זה הוא אמנם חלק מהתוספתא ולא מהמשנה, ואכן הירושלמי ומפרשי המשנה, למעט הר"ש, לא פירשוהו. יש לפרק זה נוסחאות אחדות: הבה"ג, הרמ"ע מפאנו, הר"ש משאנץ, הרש"ש והגר"א, וחלוקים הם בכמה פרטי דנים. וראה בשו"ת נובי"ת חאהע"ז סי' א, בהגהה מבן המחבר, מה שכתב על פרק זה. [14] ראה בשו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' קעא, שכתב השואל: "שראיתי שנים שלשה

כנקבה²⁰.

כושר הולדה – רופאי ימי-הביניים
העידו שאנדרווגינוס מוליד²⁵, אך בין
הפוסקים מצינו דעות חלוקות²⁶.

ההגדרה ההלכתית – מספר דעות
נאמרו בחז"ל ביחס למצבו ההלכתי: יש
סבורים, שאנדרווגינוס הוא ספק זכר ספק
נקבה²⁷; יש סבורים, שאנדרווגינוס הוא
בריה בפני עצמה, ולא הכריעו בו חכמים
אם זכר או נקבה²⁸. יש מפרשים שכוונת
דעה זו היא, שאנדרווגינוס הוא מין מיוחד
לא איש ולא אשה²⁹, ויש מפרשים
שהכוונה שהוא ספק תמידי אם זכר או
נקבה, ואין דעה זו חולקת על הקודמת³⁰,
ויש מפרשים שלדעה שהוא בריה בפני
עצמה יש שלשה ספקות באנדרווגינוס –
בריה, זכר, נקבה³¹; יש סבורים,

מבחינה פיזיולוגית נראה מדעת חז"ל,
שאנדרווגינוס יכול לראות גם 'לובן'
(רש"י: דומה לקרי) וגם 'אודם' (רש"י:
דומה לדם נידות)²¹. ולא ברור אם הכוונה
שמפריש שכבת זרע ודם נידה ממש, או
שאין זה אלא הפרשה לא ברורה וללא
משמעות תפקודית.

יש מי שכתב, שאנדרווגינוס משתנה
בטבעו, כך שהוא חודש אחד זכר וחודש
אחד נקבה או להיפך²². יש שהסבירו את
דבריו, שהשינוי הוא בהתגברות כוח
הזכרות או כוח הנקבות, ולא שבגופו
ממש חל השינוי²³, ויש שדחו דבריו
לגמרי²⁴.

תוספתא פ"ב דבכורים (הובא בשד"ח מערכת
האלף שיורי הפאה כלל ח). ובמנ"ח מ' רצא
משמע שסובר שאין אנדרווגינוס מוליד. וראה
במנ"ח מ' א אות ב, דאנדרווגינוס מוליד כזכר אך
לא כנקבה, ועקב כך הסיק הלכה בעניין פריה
ורביה (ראה להלן הע' 86-87). אך דבריו צ"ע מצד
המציאות. ראה לעיל בחלק המדעי, שאמנם
תוארו מקרים בודדים של אנדרווגינוסים פוריים,
אך דוקא כנקבות ולא כזכרים. וכן קשה עליו
מהב"י אבהע"ז סי' קעב, שמסיק שגם הרא"ש ואף
רש"י והר"י יודו שאנדרווגינוס אינו זקוק לייבום
וחליצה, אע"פ שלדידהו הוא זכר גמור, משום
שאינו מוליד כסריס חמה. וראה עוד בהערת
הגרי"מ עהרנברג באוצה"פ סוף כרך א, לסי' א
סקל"ג. [27] ת"ק במשנה בכורים פ"ד, במשנה
שבת קלד ב, ובמשנה בכורות מא א. וראה יבמות
פא א, לדעת ר"ל, שכן היא דעת ר' יוסי, וראה
ברש"י שם ד"ה מאכילה. [28] ברייתא יבמות
פג א; משנה בכורים פ"ד. [29] רמב"ן הל'
בכורות פ"ו, ובקונטרס אחרון ליבמות פא א;
רא"ש בכורות פ"ו סי' ח. [30] ר"י בתוס' יבמות,
שם. [31] ר"ש, בכורים שם.

הרחיב בפירוט המצבים השונים, עיי"ש.
[20] שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קמט. [21] זבים
ב א; בכורים פ"ד; נדה כח א; ירושלמי נידה א
א. ויש להעיר, שבכל המקומות הללו גרסינן
טומטום ואנדרווגינוס, וביחס לטומטום קשה להבין
כיצד יכול להפריש שניהם, הרי הוא בוודאי רק
מין אחד אלא שאנו לא יודעים מהו. וראה בע'
טומטום, הע' 93 ואילך. [22] מג"א או"ח תקפט
סק"ב בשם הרי"ף. ובספר כרם שלמה חיו"ד סוסי'
רסו, הביא מספר אחד שדבר זה משתנה כך גם
במעני אמנו. וראה עוד מה שהסביר בעיקרי הד"ט
חאו"ח סי' ל אות יט. [23] תפארת ישראל שבת
פ"ט בבעז ב. [24] באר היטב, מחצית השקל
וערוך השולחן, שם, שלא נמצא כן ברי"ף ולא
משמע כן מגמ' ופוסקים. וראה עוד במור וקציעה
סי' תקפט, ובפירוש החת"ס על שו"ע שם.
[25] מעשה טוביה, מאמר עולם קטן פ"ה, הובא
בקרבן נתנאל סוף פ' הערל ביבמות ובמנ"ח מ'
א; שער השמים, הובא בשו"ת חת"ס חאהע"ז סי'
כ; מהרי"ט אלגזי בכורות פ"ו. [26] רמב"ם
ייבום וחליצה ו ב. וראה בפיהמ"ש לרמב"ם
יבמות ג. וראה באריכות בספר חסדי דוד על

שאנדרוגינוס הוא מקצת זכר ומקצת נקבה³²; ויש סבורים, שאנדרוגינוס הוא זכר וודאי³³. לתנא אחד דינו כזכר ודאי לכל דבר³⁴, ולתנאים אחרים דינו כזכר ודאי רק לדינים מיוחדים³⁵.

חיוב במצוות — אנדרוגינוס חייב בכל המצוות, גם במצוות עשה שהזמן גרמא⁴⁰, אלא שאינו חייב במצוות שהנשים פטורות עד שיהיה בן שלש-עשרה שנה ויום אחד, בעוד שביתר המצוות חייב משהיה בן י"ב שנה ויום אחד⁴¹.

להלכה, דעת רוב הפוסקים, שאנדרוגינוס הוא ספק זכר ספק נקבה³⁶; יש שפסקו, שהוא ודאי זכר³⁷; ויש מי שפסקו, שהוא חציו זכר וחציו נקבה³⁸.

אנדרוגינוס חייב בתלמוד תורה⁴².

גדר הלכתי — לכל הדעות הללו, פרט לסוברים שדינו כזכר ודאי, נוהגים עליו חומרי האיש וחומרי האשה בכל מקום, ולכן יש בו דרכים שווה לאנשים, שווה לנשים, שווה לאנשים ולנשים, ואינו שווה לא לאנשים ולא לנשים³⁹.

ציצית — אנדרוגינוס חייב בציצית⁴³. ולעניין ברכה — יש אומרים שיתעטף ללא ברכה⁴⁴; ויש אומרים שיברך⁴⁵. ולעניין בגד שחיובו בציצית הוא רק מספק

שו"ת נובי"ת חאה"ע"ו סי' א; מקראי קודש דף רטו א; ערוה"ש אה"ע"ו כד ב ומד ו; אהלי אהרן סי' כה. [37] הר"י והרא"ש, הובאו בטור יו"ד סי' רסה, ואה"ע"ו סי' מד וסי' קעב; רמ"א אה"ע"ו מד ה, בשם י"א. [38] הראב"ד שופר ב ב. וראה פרטי גדרים אלו באריכות בס' זכות משה, לבעל גט מקושר סי' עט. [39] משנה בכורים ד א; רמב"ם נזירות ב י, וע"ז יב ד. וראה תוס' יבמות פג א. וראה עוד בחזו"א יו"ד סי' קטו אות א. [40] בכורים, שם, ובפי' הר"ש. ולכן חייב למשל בסוכה מספק — רמב"ם סוכה ו א; טוש"ע או"ח תרמ א. [41] לח"מ אישות ב כה. [42] מנ"ח מ' תיט. [43] רמב"ם ציצית ג ט; טוש"ע או"ח יז ב. וראה בפירוש הרמ"ע מפאנו בכורים ד ב ד"ה מתעטף. [44] רמב"ם ציצית ג ט; המחבר, או"ח יז ב. [45] ראב"ד ציצית שם; הרמ"א

[32] תוס' יבמות שם, לדעת ת"ק בכורים; ראב"ד שופר ב ב, ותרומות ז טו. [33] ר' אליעזר במשנה יבמות פא א; ר' יוסי, שם, לדעת ר' יוחנן; ר' יהודה במשנה שבת קלד ב. [34] ר' יוסי אליבא דר' יוחנן, שם. וראה טור יו"ד סי' רסה, ואה"ע"ו סי' מד וסי' קעב. [35] ר' אליעזר, יבמות פג ב, וראה בר"ן שם; ר' יהודה, שבת קלו ב. [36] רי"ף יבמות, שם; רמב"ם מילה ג ו, אישות ב כד, נזירות ב יא, חגיגה ב א, עדות ט ג; טוש"ע או"ח שלא ה, יו"ד קצד ח, יו"ד שטו ג. וראה ב"ח יו"ד סי' רסה; שו"ת דברי יוסף (ארגאס) סי' יב; ביאור הגר"א אה"ע"ו סי' מד סק"י, וסי' קעב סק"ח; מ"ב סי' יז סק"ח; אוצה"פ סי' מד סק"כ אות ב. ובעת הרמב"ם, מה שנראה שסותר עצמו במקומות שונים, דנו בכך: לח"מ אישות ד יא; עצי ארוזים אה"ע"ו סי' מד סק"ט;

וקידושין, אך ללא ברכות. וטוב לכוון שתהיה חופתו כאחד עם חתן וכלה אחרים, וישמע הברכות של החתן ההוא⁶⁰. ויש שכתבו, שדווקא ברכת אירוסין לא יברך, אבל ברכות נישואין, המיקל לברך לא הפסיד⁶¹.

אנדרוגינוס שנבעל – חייבים עליו
סקילה כזכר. אכן נחלקו תנאים אם החיוב הוא בין שנבעל דרך זכרותו ובין שנבעל דרך נקבותו, או דווקא אם נבעל דרך זכרותו בלבד⁶². להלכה, יש שפסקו שחייבים סקילה על שתי משכבותיו⁶³; יש שפסקו, שחייבים סקילה רק דרך זכרותו כזכר גמור, ולדעה זו הבא עליו דרך נקבותו, אף על פי שפטור, מכין אותו מכת מרדות⁶⁴; ויש פוטרם אותו לגמרי מסקילה, כיון שספק זכר ספק נקבה הוא⁶⁵.

ייחוד – אין האנדרוגינוס מתייחד עם נשים, ואם התייחד אין מלקים אותו, אבל

שלפיה אינו חייב בלאוין אלו כאשר; רמב"ם ע"ז יב ד,י; טוש"ע יו"ד קפא ח. [55] רמב"ם, שם. [56] בכורים, שם, ובפי' הר"ש; רמב"ם ע"ז יב י; רמ"א יו"ד קפב ה. [57] רמב"ם, שם. [58] שו"ת רמ"ע מפאנו סי' קל. [59] משנה בכורים ד ב; משנה יבמות פא א; רמב"ם אסורי ביאה א טו. ועיי"ש במ"מ, וכן בחידושי הרשב"א יבמות שם. [60] שו"ת נוב"ת חאה"ע"ז סי' א. [61] שולחן העזר סי' ח סע' ד כלל ב; שמלה לצבי, שם, סק"ח. וראה באוצה"פ סי' לד סק"א אות' ב-ג, וסי' סב סק"א אות' ה. [62] יבמות פא א, שם פב ב, שם פג ב. [63] שלטי גבורים יבמות שם; קרן אורה, שם בדעת רש"י ותוס'. [64] רמב"ם אסורי ביאה א טו. וראה במ"מ וכ"מ שם, ובר"ן על הרי"ף שם. [65] מאירי יבמות פא א; קרן אורה שם, בדעת הרי"ף.

או רק מדרכנו, רשאי לילך בו בלא ציצית, אבל אולי יש להחמיר משום מראית עין⁴⁶.

מילה – חייבים למולו⁴⁷, אלא שנחלקו הפוסקים אם מברכים על מילתו⁴⁸, או שאין מברכים⁴⁹. ואין מילתו דוחה שבת⁵⁰. ואם הגדיל ולא נימול, הרי הוא בתליית כרת עד שימול⁵¹.

אנדרוגינוס אסור אף בלאוין שישנם באנשים בלבד, והם: 'לא תקיפו פאת ראשיכם ולא תשחית את פאת זקנך'⁵², 'ולנפש לא יטמא בעמיו'⁵³ הנאמר בכהנים⁵⁴, אך אינו לוקה אם עבר על לאוין אלו⁵⁵.

לובש בגדים כאיש ולא כאשה⁵⁶, ואם עבר – אינו לוקה⁵⁷, אך עובר על איסור של 'לא ילבש גבר שמלת אשה'⁵⁸.

נישואין – נושא אשה כאיש, אך לא נישא לאיש⁵⁹. ואינו מצווה לישא אשה אלא מותר לו, ולכן יקדש אותה בחופה

או"ח שם. [46] מ"ב שם סק"ו. [47] שבת קלה א; רמב"ם מילה א ז; טוש"ע יו"ד רסב ג. [48] ראב"ד מילה ג ו. [49] רמב"ם, שם; טוש"ע יו"ד רסה ג. וראה הסבר שיטת הרמב"ם בתשובותיו סי' לד, בקובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו. [50] שבת קלד ב; ירושלמי שבת יט ג; רמב"ם מילה א יא; טוש"ע יו"ד רסו י. וראה בטור יו"ד סי' רסה, ופרישה שם, שלדעת הסוברים שאנדרוגינוס זכר ודאי, מברכים על מילתו ומילתו דוחה שבת. וראה בתו"ש בראשית יז אות' סז. [51] מאירי שבת קלד ב. וראה בתו"ת בראשית יז אות' כח, שכתב בפשיטות שאין אנדרוגינוס בחיוב כרת. וראה בתו"ש בראשית יז אות' קו. [52] ויקרא יט כז. [53] ויקרא כא א. [54] משנה בכורים ד ב, לפי כל הגירסאות, פרט לגירסת הגמרא והר"ש,

גר — אנדרוגינוס נכרי שרצה להתגייר, מקבלים אותו ומלים אותו⁷⁷.

אנדרוגינוס חייב בקרבן פסח⁷⁸.

אנדרוגינוס כנקבה

אנדרוגינוס לא יכרך ברכת 'שלא עשני אשה', ואפשר שיכרך שעשני כרצונו⁷⁹.

אנדרוגינוס פטור ממצות ראייה⁸⁰.

אנדרוגינוס חייב במצות הקהל, שכן גם נשים חייבות בה⁸¹.

אנדרוגינוס מביא בכורים ואינו קורא⁸².

זמן גדלותו לחיוב במצוות הוא כשיהיה בן שתים-עשרה שנה ויום אחד⁸³; ויש מי שכתב, שזמן גדלותו תלוי בהבאת סימנים ככל אדם⁸⁴.

אנדרוגינוס אינו נידון בדיני בן סורר ומורה⁸⁵.

מתייחד הוא עם האנשים⁶⁶; ויש אומרים, שאנדרוגינוס אסור להתייחד לא עם אנשים ולא עם נשים⁶⁷. אבל איש יכול להתייחד עם אנדרוגינוס, כי אינו מתאוה⁶⁸.

סירוס — אסור לסרס את זכרותו של האנדרוגינוס, והעושה כן חייב מלקות⁶⁹, אך אין כל אסור בסירוס איברי הנקבה שלו⁷⁰; ויש אומרים, שאין אסור סירוס באנדרוגינוס, לא באיברי זכרותו ולא באיברי נקבותו⁷¹.

פצוע דכה וזרות שפכה — יש מי שנסתפק להלכה בחיובו של האנדרוגינוס באיסור של פצוע דכא וזרות שפכה⁷².

מניין — אנדרוגינוס יכול להצטרף למניין⁷³.

כהן — אנדרוגינוס כהן מצווה לקדשו ולכבדו ככל הכהנים⁷⁴.

יש מי שמשמע ממנו שאין אנדרוגינוס כהן פסול מלשאת כפיו⁷⁵; ויש מי שהסתפקו בכך⁷⁶.

מהר"ם שיק חאו"ח סי' לב. [74] מניח מ' רסט סק"ב. [75] כך משמע מהפרמ"ג או"ח סי' קכג במשב"ז סק"ט, שלא מנה אותו בין ט"ו הפסולים לנשיאת כפיים. [76] מניח מ' שעח; שערי משה לאאמור"ר ח"ב סי' נ אות ב. [77] תורת הגר לאאמור"ר, אות לו. [78] מניח מ' ה סוסק"ז. [79] פמ"ג א"א סי' מו סק"י; ערוה"ש או"ח מו יב. וראה בשערים המצויינים בהלכה סי' ז סק"ב. [80] חגיגה ב א; רמב"ם חגיגה ב א, ועיי"ש בלח"מ. [81] רמב"ם חגיגה ג ב. [82] משנה בכורים א ה. וראה בתוס' רעק"א שם; רמב"ם בכורים ד ב. [83] רמב"ם אישות ב כה, ובמ"מ שם. [84] ראב"ד אישות, שם. [85] רמב"ם ממרים ז יא.

[66] תוספתא בכורים פ"ב; רמב"ם איסורי ביאה כב יא; טושו"ע אהע"ז כב יב. [67] לפי גירסתנו בתוספתא בכורים הנ"ל, שאינו מתייחד גם עם האנשים, וראה פי' הרמ"ע מפאנו סי' קל. וכן פסק הגר"א אהע"ז שם סק"ט. וראה באוצה"פ שם סקמ"ז. וראה עוד בשו"ת ישכיל עבדי ח"ז חאבה"ז סי' ד; שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' רה אות א. [68] רמב"ם איסורי ביאה כב יא. [69] שו"ת חת"ס חאהע"ז סי' כ ד"ה הנה ברמב"ם; שו"ת ישכיל עבדי, שם; אאמור"ר הרב מ' שטינברג, ספר אסיא, א, עמ' 142-144. [70] שו"ת חת"ס שם. [71] מניח מ' רצא; שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' עח. וראה להלן, הע' 179-180. [72] מניח מ' תקנט. [73] שו"ת

אנדרוגינוס פטור ממצות פריה ורבייה⁸⁶; ויש אומרים, שחייב בפריה ורבייה כאיש⁸⁷.
 אשה, אינו מאכילה אפילו בתרומה דרבנן⁹⁵.

נבעל האנדרוגינוס ממי שפסול מן התרומה, הרי הוא נפסל מלאכול בתרומה, כמו נשים שנבעלו לפסול להן, בין שנבעל דרך זכרותו, ובין שנבעל דרך נקבותו⁹⁶; נבעל מאנדרוגינוס אחר הפסול לתרומה — יש אומרים, שנפסל לתרומה רק אם נבעל דרך נקבותו⁹⁷; ויש אומרים, שגם אם נבעל דרך זכרותו נפסל לתרומה⁹⁸.

ירושה — מי שמת והניח בן זכר ואנדרוגינוס, הבן יורש את הכל, אלא שלאנדרוגינוס יש מזונות כבת. וכל זה דווקא בנכסים מרובים, אבל בנכסים מועטים הוא חולק עם הבן⁹⁹.

מי שמת והניח בנות ואנדרוגינוס, הרי הוא כאחת הבנות ויורשים בשווה¹⁰⁰; ויש חולקים וסוברים שאנדרוגינוס הוא כזכר ודאי, ויורש בשווה עם הבנים, ויורש הכל במקום בנות¹⁰¹.

עדות — אנדרוגינוס פסול לעדות,

אנדרוגינוס פסול לעבודה במקדש⁸⁸. והטעם, שמום זה הוא אפילו אם דינו כזכר.

אנדרוגינוס פסול לסמיכה על קרבנות, ולכן טוב שלא יביא נדרים ונדבות, כדי שלא לבטל מצות סמיכה⁸⁹.

אנדרוגינוס פסול מלהזות מי פרה אדומה על הטמא⁹⁰.

אכילת קדשים — אנדרוגינוס אוכל בקדשים קלים שאשה אוכלת בהם⁹¹, אינו אוכל בקדשי הקדשים⁹², ואינו נוטל חלק בקדשים כלל, אפילו בקדשים שמותר לאכול, לפי שספק אשה הוא⁹³.

מחצית השקל — יש מי שהסתפק אם אנדרוגינוס חייב בנתינת מחצית השקל, ואם נתן — אם מועילה נתינתו⁹⁴.

תרומה — כהן אנדרוגינוס שנשא

פ"ד ובר"ש שם; רמב"ם מעשה הקרבנות י יז. וראה בכ"מ שם. [94] מניח מ' קה. [95] רמב"ם תרומות ז יד. וראה שם במל"מ ובכ"מ. וראה במשנה יבמות פא א, ובגמ' שם. והרמב"ם פסק כן לפי שאנדרוגינוס ספק זכר ספק נקבה. [96] בכורים פ"ד; ירושלמי יבמות ח ו; רמב"ם תרומות ז טז, ובכ"מ שם. [97] רמב"ם שם. ועיי"ש בכ"מ, וכן במניח מ' רפג. [98] הראב"ד תרומות שם. [99] כס"מ נחלות ה א. וראה ספרי דברים כא טו, ובפירוש הנצי"ב שם; סמ"ע חו"מ רפ סק"ז. [100] רמב"ם נחלות ה א; טושו"ע חו"מ רפ ח. [101] מניח מ' ת.

[86] פי' רמ"ע מפאנו לבכורים ד ב, ד"ה נושא. וראה עוד שו"ת נובי"ת חאה"ע"ז סי' א, בהגהה מבין המחבר שם. [87] תוס' יבמות פב ב ד"ה תנן. וראה באר"ח פ"ס סי' א סק"א; ועי' במניח מ' א אות ג, שנסתפק בזה ולא הביא השיטות הנ"ל. [88] רמב"ם ביאת מקדש ז ח; שם אסורי מזבח ג ג. וראה במניח מ' רעה. [89] מאירי חגיגה טו א; מניח מ' קטו. [90] משנה פרה יב י; רמב"ם פרה אדומה י ו. [91] רמב"ם מעשה הקרבנות י ט. וראה ברש"י יבמות עב א ד"ה ואין אוכל. [92] יבמות עב א. וראה בכורים פ"ד לפי נוסחת הברטנורה והגרי"א. [93] בכורים

מפני שהוא ספק אשה¹⁰²; ויש אומרים, שהיא כשר לעדות כזכר¹⁰³.

אחרים חייבים עליו בכל הנזקים שחייבים גם באיש וגם באשה, כגון: ההורגו במזיד נהרג, וההורגו בשוגג גולה¹¹⁴; חייבים מלקות על קללתו¹¹⁵.

כהן — אנדרוגינוס כהן לא יעלה לדוכן¹⁰⁴, ויש מי שנסתפק בכך¹⁰⁵.

כהן אנדרוגינוס אוכל בתרומה וחולקים לו תרומה ומעשר, אבל אין חולקים לו בבית הגרנות אלא משגרים לו לביתו¹¹⁶.

כתיבת סת"ם — אנדרוגינוס פסול לכתיבת ספר תורה, תפילין ומזוזות; ואם עבר וכתבם, הרי הם ייגזזו¹⁰⁶.

טומאת זיבה באנדרוגינוס, נותנים עליו חומרי האיש וחומרי האשה: מטמא באודם כאשה ובלובן כאיש, אבל טומאתו בספק, לכן אם נגע בתרומה אין שורפים אותה, אלא אם כן ראה אודם ולובן כאחד¹¹⁷.

שווה לזכר ולנקבה כאחד

עונשים ונזקים — אנדרוגינוס שווה לאנשים ולנשים לנזיקין, בין שהזיק הוא ובין שאחרים הזיקו אותו, חייב המזיק לשלם¹⁰⁷.

טומאת ביאת מקדש — נגע באנדרוגינוס בלובן של זכר ודאי, או באודם של נקבה ודאית, חייב על ביאת מקדש בטומאה¹¹⁸.

אנדרוגינוס נענש בכל האיסורים, וחייב בכל הנזקים, שגם איש וגם אשה נענשים, כגון: מקלל אביו ואמו¹⁰⁸; מכה אביו ואמו¹⁰⁹; חייב כרת כשנכנס טמא למקדש¹¹⁰; חייב בנזקי בור¹¹¹; וחייב בנזקי רגל ושן¹¹².

אנדרוגינוס שנטמא באחת משאר הטומאות, חוץ מטומאת זיבה, חייב על ביאת מקדש¹¹⁹.

כיבוד אב ואם — אנדרוגינוס חייב בכיבוד אב ואם, ובמורא אב ואם¹¹³.

היולדת אנדרוגינוס יושבת עליו ימי

[111] פי' ר' מיוחס למכילתא שמות כא לג.
[112] מכילתא שמות כב ד. [113] מכילתא בא. [114] משנה בכורים ד ד. וצ"ע שאין דין זה מופיע ברמב"ם. [115] בכורים שם. ועיי"ש ברמ"ע מפאנו. [116] משנה בכורים פ"ד; יבמות עב א; שם, צט ב, ובפירש"י; רמב"ם תרומות ז יא; שם, יב כב. [117] משנה זבים ב א; בכורים ד ב-ג; רמב"ם מחוסרי כפרה ג ז; שם מטמאי משכב ומושב א ז. וראה בחזו"א יו"ד סי' קטז אות' ד-ו. [118] ראב"ד מטמאי משכב ומושב א ז, וראה בכס"מ שם. וראה להלן, הע' 146 ואילך. [119] ספרי במדבר ה ג, ובמלבי"ם שם.

וראה להלן, הע' 153 ואילך. [102] משנה בכורים ד ג; רמב"ם עדות ט ג; טושו"ע חו"מ לה יד. [103] מנ"ח מ' עה. [104] פמ"ג או"ח סי' קכח במ"ז סק"ב. [105] מנ"ח מ' שעח. וראה עוד ביסודי ישורון ח"ב עמ' יז, ובספרו של אאמור"ר שערי משה, ח"ב סי' נ אות ב. [106] שו"ת דברי יוסף (ארגאס) סי' יב. [107] בכורים פ"ד. וראה מכילתא שמות כב ה. [108] סנהדרין טו א; רמב"ם ממרים ה א. וראה בתו"ש שמות פכ"א אות שכ; תו"ת ויקרא פ"ב אות יג. [109] רמב"ם ממרים ה ה. [110] ספרי במדבר ה ג. וראה שם במלבי"ם.

טומאה וימי טהרה כאנשים וכנשים, היינו יושבת ימי טומאה שבועיים כנקבה, וימי טהרה שלשים ושלשה יום כזכר¹²⁰; ויש סוברים, שאין ליולדת אנדרוגינוס ימי טהרה כלל¹²¹.

ואין שם יורש אלא הוא, יורש את הכל¹²⁶. שור שנגח אנדרוגינוס והמיתו, דינו כמי שהמית איש ואשה ודאיים¹²⁷.

אנדרוגינוס מטמא טומאת נגעים¹²².

עבד עברי שהוליד אנדרוגינוס, הוולד של האדון¹²⁸.

ערכין — אנדרוגינוס מעריך את האחרים, שאם אמר ערך פלוני עלי, נותן ערך אותו פלוני כפי קצבת התורה לפי שניו¹²³.

קרבן פסח — אנדרוגינוס חייב בקרבן פסח, והוא יכול להימנות בחבורה¹²⁹.

אינו לא כזכר ולא כנקבה

נדרים — אנדרוגינוס נודר ונידר: בין שאמר דמי פלוני עלי, ובין שאמר דמי עלי, ובין שאחר אמר עליו דמיו עלי, שמים את הנדר כעבד הנמכר בשוק ונותן הדמים¹²⁴.

תקיעת שופר — אנדרוגינוס חייב בתקיעת שופר¹³⁰. יש סוברים, שמוציא רק אנדרוגינוס שכמותו¹³¹; ויש סוברים, שאינו מוציא אף אנדרוגינוס, ואפילו את עצמו אינו מוציא¹³². ומכל מקום, אף שחייב לתקוע, לא יברך¹³³.

ניזרות — אמר אחד שראה אנדרוגינוס: הריני נזיר שזה איש ואשה, הרי זה נזיר¹²⁵.

בקריאת המגילה — יש סוברים, שמוציא רק את מינו¹³⁴; ויש סוברים, שבמגילה מוציא אף שאינו מינו¹³⁵.

ירושה — מי שמת והניח אנדרוגינוס,

ומשמע דהוא הדין לענין אנדרוגינוס. ויש להעיר שברמב"ם ובטוש"ע לא מופיע במפורש דין זה. [127] מכילתא שמות כא לא, ובמלבי"ם שם. [128] מכילתא שמות כא ד. [129] מכילתא בא יב ד. ובפסחים צא ב, וברמב"ם קרבן פסח ב ד — דנו רק בענין נשים. וראה עוד בתו"ש שמות פי"ב אות קד. [130] רמב"ם שופר ב א. [131] ר"ה כט א, ובפירש"י שם; רמב"ם שופר ב ב; טוש"ע או"ח תקפט ד. [132] ראב"ד שופר ב ה. וראה מנ"ח מ' תה. [133] מ"ב סי' תקפט סק"ו. וראה בנשמת אברהם חאו"ח סי' תקפט אות ד. [134] טוש"ע או"ח תרפט ג, ובבי"ש שם. [135] הגר"א או"ח סי' תרפט סק"ח, לדעת הרמב"ם. וראה תוס' מגילה ד א ד"ה נשים.

[120] משנה בכורים ד ד; תו"כ ויקרא יב ה, ובמלבי"ם שם; נדה מ א. ואם ילדה תאומים שהם אנדרוגינוס וזכר ודאי, או אנדרוגינוס ונקבה ודאית — ראה נדה כח א, ורש"י שם; רמב"ם איסורי ביאה י יח; טוש"ע יו"ד קצד ח. [121] ר"ש בכורים שם. [122] תו"כ ויקרא יג כט, ובמלבי"ם שם. [123] משנה ערכין ד ב, ורש"י שם. וראה להלן, הע' 150. [124] ערכין שם; רמב"ם ערכין א ט. [125] בכורים פ"ד; רמב"ם ניזרות ב י. ו"א הטעם לפי שהוא מקצת איש ומקצת אשה — תוס' יבמות, פג א; ו"א לפי שיש בו דרכים שוה לאיש ולאשה — רמב"ם שם. וראה להלן, הע' 151. [126] משנה בכורים ד ד. וראה משנה ב"ב קמ ב, לענין טומטום,

ברכת הזימון — אנדרוגינוס יכול לברך ברכת הזימון רק למינו, ואינו מזמן לא לאנשים ולא לנשים¹³⁶.

ברכת המצוות — אנדרוגינוס לא יברך ברכת המצוות, כי הברכות הן דרבנן וספיקן להקל¹³⁷.

קידושין — בין שקידש אשה ובין שנתקדש לאיש, הרי אלו קידושי ספק. יש הסבורים, שאם רצה לגרש צריך לתת גט מספק בכל מקרה¹³⁸; ויש הסבורים, שאנדרוגינוס אינו צריך גט כשנתקדש¹³⁹.

מי שלא היה ידוע לפני הקידושין שהוא אנדרוגינוס ונודע אחר כך, הרי אלו נשואי טעות, והם בטלים ואין צריך גט¹⁴⁰; ויש מי שהחמיר להצריך גט¹⁴¹.

חליצה ויבום — אנדרוגינוס שמת אחיו בלא בנים — יש אומרים, שאינו חולץ ואינו מייבם, וכן אשת אנדרוגינוס

לא חולצת ולא מתייבמת¹⁴²; יש אומרים, שאנדרוגינוס הוא כזכר גמור לעניין חליצה וייבום¹⁴³; ויש אומרים, שחולץ וחולצים לאשתו מספק, ומותרת לכהן כדין ספק חלוצה¹⁴⁴.

סוטה — אשת אנדרוגינוס שהיא סוטה, אינה שותה מים המאריים, לפי שאנדרוגינוס לא נחשב כאיש לעניין זה¹⁴⁵.

ביאת טומאה במקדש — אנדרוגינוס שראה אודם או לובן, ואפילו ראה שניהם כאחד, אינו חייב על ביאת טומאה במקדש; וכן הנוגע בלובן ואודם שלו כאחד, אינו חייב כשנכנס למקדש¹⁴⁶.

נגע הוא עצמו בלובן ואודם שראה — יש אומרים שחייב על ביאת מקדש¹⁴⁷; ויש אומרים שפטור¹⁴⁸.

דם נידה — אנדרוגינוס שראה דם, אינו מטמא מעת לעת למפרע¹⁴⁹.

[136] תוספתא ברכות ה טז; רמב"ם ברכות ה ז; טוש"ע אורח קצט ח, ובמ"ב שם סקכ"א. [137] מ"ב סי' סז סק"א. [138] רי"ף יבמות פג א; סמ"ג עשין מח; סמ"ק מ' קפג; כל בו סי' עה; אורחות חיים הל' קידושין אות י; רמב"ם אישות ד יא. וראה במ"מ שם; טוש"ע אבה"ע מד ה, ובב"ח שם. [139] ראב"ד אישות ד יא; טור אבה"ע סי' מד, בשם ר"י ורא"ש. וראה עוד באוצה"פ סי' מד סקי"ח-סק"כ. [140] שו"ת אמירה נעימה מהדו"ק עמ' כד טור ב; שו"ת חות יאיר סי' רכא. וראה באוצה"פ סי' מד סק"כ אות ג. [141] שו"ת דעת סופר סי' מט. [142] משנה בכורים ד ג, לפי כל הגירסאות, פרט לגירסת הגמרא; תוספתא יבמות סופ"ב; רי"ף יבמות סופ"א; רמב"ם יבום וחליצה ו ב; טוש"ע אהע"ז קעב ח; ב"י אהע"ז סי' קעב; ביאור הגר"א אהע"ז סי' קעב ח. ומשמע עיקר הטעם משום

שאינו מוליד, עיי"ש בתוספתא וברמב"ם, וכן בפיהמ"ש יבמות ב ג. [143] משנה בכורים ד ב, לפי גירסת הגמרא; טור אבה"ע סי' קעב, בשם ר"י ורא"ש; שו"ע אבה"ע קעב ח בשם י"א. [144] ב"י שם, בשם רמ"ה; ב"ש שם סקי". [145] רמב"ם סוטה ב ג. וראה במנ"ח מ' שסה. [146] נידה כח א-ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב א ז. וראה תוס' חגיגה ד ב ד"ה אלא, ותוס' יומא עד א ד"ה אצטר"ך. וראה בחזו"א יו"ד סי' קטז אות' ז-ח. וראה במנ"ח מ' קעב סק"ב, אם האודם והלובן צריכים להיות ממקום זכרות ונקבות שלו, עיי"ש. וראה במנ"ח מ' קכג באריכות. [147] רמב"ם שם. [148] ראב"ד שם, וראה בכס"מ שם. וכן היא הגירסה שלנו בתוספתא זבים פ"ב, וראה בביאור הגר"א שם. [149] ירושלמי נדה א א. והטעם שיש כאן שתי ספקות, ראה משל"מ משכב ומושב ג ד. וראה

ערכין — אנדרוגינוס אינו נערך לא כאיש ולא כאשה, היינו בין שאמר הוא על עצמו ערכי עלי, ובין שאמר אחר עליו ערכו עלי, לא אמר כלום, ואין לו ערך לא זכר ולא כנקבה¹⁵⁰.

האומר: אם תלד אשתי זכר יטול מנה ואם נקבה תיטול מאתיים, וילדה אנדרוגינוס, אינו נוטל כלום¹⁵⁵. ולהלכה נפסק, שנוטל כפחות שבשניהם¹⁵⁶.

עבד עברי — אנדרוגינוס אינו נמכר לעבד עברי, לא כאנשים ולא כנשים¹⁵⁷.

נזירות — אמר הרניני נזיר לכשיהיה לי בן ונולד לו אנדרוגינוס, אינו נזיר. אמר כשיהיה לי וולד ונולד לו אנדרוגינוס, הרי זה נזיר¹⁵¹.

פדיון הבן — אנדרוגינוס בכור פטורים מלפדותו בפדיון הבן, ואפילו בלא ברכה, כי המוציא מחברו עליו הראיה¹⁵⁸.

אמר אחד שראה אנדרוגינוס: הרניני נזיר שזה לא איש ולא אשה, הרי זה נזיר¹⁵².

פריה ורביה — היולד אנדרוגינוס ובן, או אנדרוגינוס ובת, יש מי שנסתפק, אם קיים מצות פריה ורביה בכך¹⁵⁹.

ירושא — מי שמת והניח בנים ובנות ואנדרוגינוס, בזמן שהנכסים מרובים, הבנים יורשים ודוחים את האנדרוגינוס אצל הבנות, ויהיה ניזון כמותן; ובזמן שהנכסים מועטים, הבנות דוחות אותו אצל הבנים, ואין לו מזונות, ואין לו נחלה¹⁵³. ויש אומרים, שלא תקנו כלל תקנת מזונות לאנדרוגינוס, ולכן במקום בן אין לו כלום, לא בזמן שהנכסים מרובים, ולא בזמן שהנכסים מועטים¹⁵⁴.

ברכת 'משנה הבריות' — יש מי שנסתפק אם הרואה אנדרוגינוס חייב לברך ברכת 'משנה הבריות', כפרט המוהל בזמן שרואה את מומו של האנדרוגינוס¹⁶⁰.

בחלוקת הארץ — אנדרוגינוס לא היה לו חלק בחלוקת הארץ¹⁶¹, לפי שארץ ישראל לא נתחלקה אלא לזכרים המיוחסים¹⁶².

[156] רמב"ם זכיה ומתנה ח ו; טושו"ע חו"מ רנג כז. [157] בכורים ד ה; רמב"ם עבדים ד א, ובמשל"מ שם. וראה בפ"י הבה"ג ומנחת בכורים שם. וראה בתו"ש שמות כא אות קיא, השיטות השונות באריכות. [158] רעק"א על חו"מ שטו ג; מנ"ח מ' שצב; שו"ת פרי הארץ סי' יח; הגה' יד שאול יו"ד שה כב; שו"ת אבני נזר חו"מ סי' ת; שו"ת מהר"ם שיק חו"מ סי' רחצ; הגר"ש"ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם חו"מ סי' רעז אות ג. [159] מנ"ח מ' א אות ב. [160] אאמ"ר הרב מ. שטינברג, ספר אסיא, א, עמ' 142. [161] ספרי במדבר כו נד. [162] פיהמ"ש לרמב"ם בכורים א ה.

במראה הפנים על הירושלמי שם, שלדעת הרמב"ם אין כן הלכה, ולכן השמיט דין זה. [150] משנה ערכין ב א, ורש"י שם; בכורים פ"ד; רמב"ם ערכין א ה. [151] משנה נזיר יב ב; רמב"ם נזירות א יז. וראה בשו"ת בנין ציון החדשות סי' קמג. [152] בכורים פ"ד; רמב"ם נזירות ב י. בטעם הדבר — יש אומרים, לפי שהוא מקצתו איש ומקצתו אשה (תוס' יבמות פג א); ויש אומרים, לפי שיש בו דרכים שאינו איש ואינו אשה (רמב"ם שם). [153] רמב"ם נחלות ה ב; טושו"ע חו"מ רפ ט. [154] טור חו"מ סי' רפ. ועיי"ש בב"י, ד"מ ופרישה ובסמ"ע סקי"ח. [155] ב"ב קמ ב, ועיי"ש ברשב"ם, ד"ה רבא.

וולד קדשים שהוא אנדרוגינוס, אם הוא קדוש או שאינו קדוש, תלוי במחלוקת התנאים אם וולדי קדשים ממעי אמם הם קדושים, או משנולדו הם קדושים¹⁷². ולהלכה נפסק, שאין וולד אנדרוגינוס קדוש והרי הוא חולין¹⁷³.

אמר על בהמת חולין מעוברת, שאם תלד זכר יהא עולה ואם תלד נקבה תהא שלמים, וילדה אנדרוגינוס אינו קדוש¹⁷⁴.

תמורה – הממיר בהמת קדשים באנדרוגינוס, או בהמה אנדרוגינוס שהיתה קדושה והמירה על בהמה אחרת, אין התמורה חלה, שהאנדרוגינוס אינו קדוש בתמורה, ואינו מקדיש בתמורה¹⁷⁵.

ז. ניתוח פלסטי לתיקון האנדרוגינוס

שיקולים רפואיים, חברתיים ואתיים – מבחינה תיפקודית ופסיכולוגית יש צורך לתקן בשלב כלשהו את צורתו החיצונית של האנדרוגינוס, כך שייראה ויתנהג כמיין מוגדר. ואמנם ניתוח פלסטי כזה אפשרי כיום.

ו. פרטי דינים בבהמה שהיא אנדרוגינוס

בכור בהמה שהוא אנדרוגינוס – יש אומרים, שאין בו קדושה כלל, ומותר בגיזה ועבודה¹⁶³; ויש אומרים, שהוא קדוש מספק וכאשר יפול בו מום יאכל לבעלים¹⁶⁴. ומכל מקום, לא מועילה תפיסת כהן¹⁶⁵.

קרבן – בהמה שהיא אנדרוגינוס, פסולה לקרבן¹⁶⁶.

עוף אנדרוגינוס – מחלוקת תנאים היא אם כשר להקרבה על המזבח¹⁶⁷, ונפסק להלכה שאף עוף אנדרוגינוס פסול למזבח¹⁶⁸, ויש המצדדים לומר שפסול מדרבנן¹⁶⁹.

טומאה – עוף אנדרוגינוס מטמא בגדים בבית הבליעה¹⁷⁰.

מעשר בהמה – נחלקו תנאים אם מעשר בהמה נוהג גם באנדרוגינוס, או שאין אנדרוגינוס קדוש במעשר בהמה¹⁷¹.

[171] בכורות נו א, וברש"י שם. ולהלכה פסקו הרמב"ם בפיהמ"ש בכורות ט ד, והר"ב שם, שאנדרוגינוס נכנס לדיר להתעשר, אך לא פסק כן בפירוש ביד החזקה. וראה בתיו"ט שם ובמנ"ח מ' שס, מה שהקשו על הרמב"ם. [172] תמורה כה א. וראה עוד בב"ב קמ ב. [173] רמב"ם מעשה הקרבנות טו ח, וראה בלח"מ שם. וראה עוד בתוס' יבמות פג ב ד"ה לא. [174] תמורה כד ב. וראה רמב"ם מעשה הקרבנות טו ח, ובלח"מ וכ"מ שם, ובתוס' ב"ב קמא א, ותוס' תמורה כד ב, ד"ה קסבר. [175] תמורה יז א; רמב"ם תמורה א יז.

[163] רמב"ם בכורות ב ה. [164] רא"ש בכורות פ"ו סי' ח; טושו"ע יו"ד שטו ג. וראה מחלוקת התנאים בענין בבכורות מא א-ב. [165] רעק"א יו"ד שם. [166] בכורות מא ב; רמב"ם איסורי מזבח ג ג. וראה תו"כ פ"ג פרשתא ג, ומכילתא שמות יב ה. וראה בתו"ש ויקרא פ"א אות' עט-ע"ט, ושם פ"ג אות' ז-ח. [167] תו"כ ויקרא א יד; יבמות פג ב. [168] רמב"ם איסורי המזבח ג ג. [169] תוס' יבמות פג ב ד"ה רבי. [170] בכורות מב א; רמב"ם פסולי המוקדשים ז ד. וראה רמב"ם איסורי המזבח ג ג, ובלח"מ שם. וראה בתו"ש ויקרא פ"א אות' ריד.

כאשר מדובר בניתוח שאמור לתקן את המבנה החיצוני בדרך שיתאים למבנה הגנטי, אין בדרך כלל בעיות אתיות או הלכתיות.

כאשר יש אפשרות לתיקון ניתוחי חיצוני שלא מתאים למצב הגנטי, אם מפני שבאופן טכני ניתן לבצע שיחזור חיצוני של מין מנוגד למין הגנטי, או כאשר מדובר באנדורוגינוס אמיתי שמכיל מרכיבים פעילים של שני המינים, והשיחזור קובע צורה חיצונית של מין אחד מוגדר, קיימים שיקולים רפואיים, חברתיים, אתיים ופסיכולוגיים ביחס לעיתוי התיקון. מבחינה רפואית יש עדיפות לתיקון הפגם בגיל צעיר. כך הוא גם השיקול החינוכי, שיאפשר לילד/ה לגדול בהתאם למין מוגדר מבחינה חיצונית. אכן, מבחינה אתית יש הסבורים, שצריך לאפשר לאדם עצמו להכריע כיצד הוא ייראה, ולפיכך יש להימנע מלקבוע עובדות פיזיות בשלב בו האדם איננו בר-כושר שיפוט, ולהמתין עם התיקון הניתוחי לגיל בו יוכל האדם לקבוע בעצמו מה רצונו; לעומתם, יש הסבורים, שהחלטה כזו נכון שיקבלו ההורים יחד, הרופאים מתוך שיקול של טובת הילד, וכפי שגורמים אלו מחליטים בכל התחומים הנוגעים להתפתחותו הפיזית, הנפשית והחברתית של הילד/ה. גם מבחינה פסיכולוגית חלוקות הדעות בנידון. יש הסבורים, שתיקון מוקדם למין מוגדר מאפשר התפתחות חינוכית וחברתית תקינה, ולכן עדיף לבצע את

התיקון מוקדם ככל האפשר; ויש הסבורים, שתיקון מוקדם ללא הסכמת המטופל עלולה לגרום לבעיות נפשיות קשות של זהות מינית בחיים הבוגרים, עד כדי ניסיונות התאבדות¹⁷⁶.

התיקון הניתוחי — כדי להפוך אנדרוגינוס למין מוגדר יש צורך בניתוח פלסטי, הכולל כריתת האיברים ממין אחד, ויצירת איברים מהמין הנבחר. לדוגמא, כשרוצים להפכו לנקבה, יש לכרות את אשכיו ואיבר המין הזכרי, וליצור פרוזודור תקין אל הרחם¹⁷⁷. כמו כן יש צורך בטיפול הורמונלי מתאים, כך שהתפתחותו החיצונית מבחינת סימני המין המשניים יתאימו למין הנבחר.

הפיכה לנקבה באנדורוגינוס אמיתי — הפיכת אנדרוגינוס לנקבה דורשת כריתת האיבר הזכרי, כריתת האשכים, ויצירת נרתיק לרחם.

בניתוח כזה מתעוררות השאלות ההלכתיות הבאות: האם יש איסור סירוס בעצם ביצוע הניתוח? האם יש איסור פצוע דכא בכריתת האשכים? האם יש איסור כרות שפכה בכריתת הגיד¹⁷⁸? האם יש איסור להפקיעו מן המצוות של איש בהפיכתו לנקבה?

ביחס לאיסור סירוס — יש שהתירו, משום שאנדורוגינוס אינו ראוי להוליד, וסוברים שכל שאינו ראוי להוליד אין עליו איסור סירוס¹⁷⁹, אך חלקו עליהם, והוכיחו

2001. [177] על טכניקה ניתוחית כזו — ראה Farkas A, et al, *J Urol* 165:2341, 2001. [178] ראה על כל אלו בע' סריס. [179] מנ"ח

[176] ראה — Alizai NK, et al, *J Urol* 161:1588, 1999; Krege S, et al, *Br J Urol* 86:253, 2000; Melton L, *Lancet* 357:2110,

שיש באנדרוגינוס איסור סירוס, אם משום שיתכן שיוליד, ואם משום שאיסור סירוס לא תלוי בשאלה אם ראוי להוליד אם לא¹⁸⁰.

ביחס לאיסור פצוע דכא – יש מי שכתב, שאין איסור לעשות אדם פצוע דכא, אלא שמי שהוא פצוע דכא אסור לו לבוא בקהל¹⁸¹.

בעניין איסור הפקעה מהמצוות – יש מי שכתב, שכיון שמציאותו משתנה לנקבה אין איסור זה חל¹⁸², ויש שחלקו עליה¹⁸³.

יש מי שחשש גם לאיסורים אחרים – משכב זכור, ייחוד עם נשים, ועוד¹⁸⁴.

הפיכה לזכר באנדרוגינוס אמיתי – הפיכת האנדרוגינוס לזכר גמור על ידי כריתת איברי המין הנקביים, אין בזה כל איסור לכל הדעות¹⁸⁵.

אנדרוגינוס מדומה – בצורות אחרות של אנדרוגינוס, כשהוא איננו אמיתי, דנו בשתי דוגמאות:

מין מטושטש, שרוב הסימנים הם נקביים, הן הכרומוזומים, הן האיברים הפנימיים, אזי גם אם באופן חיצוני ניתן לטעות שיש סימני זכרות, כגון שה"גיד" נראה כשל זכר, אך לאמיתו של דבר הוא חלק נקבי מוגדל, שכן אין השתן יוצא משם, אין איסור בהפיכתו לנקבה מלאה¹⁸⁶.

מי שנולד ללא אברי זכר וללא אברי נקבה – יש מי שאסר לחקוק לו נתיק בגוף בניתוח פלסטי, בגלל איסור ביאה דרך איברים, חשש ביאת זכר, ואיסור השחתת זרע¹⁸⁷.

לעניין ניתוח שינוי המין באיש או באשה תקינים – ראה ערך נתוחים.

אנינות – ראה ערך אבלות ואנינות

אף

א. הגדרת המושג

המונח אף במקרא זהה למונח חוטם

[182] שו"ת ציץ אליעזר, שם. [183] שו"ת ישכיל עבדי, שם; הגר"מ שטינברג, שם; נשמת אברהם, שם. [184] נשמת אברהם, שם; וראה בפ"י א"ע על התורה, ויקרא יח כב, בשם רבנו חננאל. [185] שו"ת ציץ אליעזר, שם; הרב שטינברג, שם; נשמת אברהם, שם. [186] שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קמט; נשמת אברהם, שם. [187] הגרש"י אלישיב, בשבילי הרפואה, ב, עמ' טו-יח. וראה עוד בשו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' קעא.

מ' רצא; שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' עח. [180] שו"ת חת"ס חאה"ע"ז סי' ב; הערת הגר"מ בן מנחם בדין סירוס פרד ופרדה, באצה"פ סוף כרך א, בשיטות הרמב"ם, הרמב"ן והחינוך; אאמ"ר הגר"מ שטינברג, אסיא, א, עמ' 142-144, ובספרו שערי משה ח"ב סי' נב; נשמת אברהם, שם; קנין תורה בהלכה (הורו"ץ), ח"ד סי' קכד. וראה עוד בשו"ת ישכיל עבדי ח"ז חאבה"ע"ז סי' ד. [181] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאה"ע"ז סי' מד אות ג.